

Philippe Lepers

Edelste mens,
grote egoïst
of idioot?

**Nietzsche
over Jezus**

KLEMENT

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijklement.nl

© 2016, Uitgeverij Klement, Zoetermeer
Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Prezns – Marco Bolsenbroek
Illustratie omslag: Giovanni Bellini, *Hoofd van de Verlosser*, olie op paneel, ca. 1500. Galleria dell'Accademia, Venetië

ISBN 978 90 8687 128 5
NUR 730

Jesus, your eyes shine like the sun
I wonder why

(Neil Young)

Inhoud

Voorwoord	9
1. Inleidende beschouwingen	13
‘Tegen Jezus kan niemand zijn’ (?)	13
Nietzsche vs. Jezus	15
Nietzsche en het christendom	25
Nietzsches ‘Anliegen’	39
Wie was Jezus?	61
2. Jezus in Nietzsches jeugdwerk	69
3. ‘De edelste mens’ – Nietzsche over Jezus in zijn vroege werk	75
De context: Nietzsches ‘kosmodicee’	75
Jezus: de edelste mens	80
4. ‘Een grote egoïst’ – Nietzsche over Jezus in zijn ‘middenperiode’ (1878-1881)	97
Situering	97
De ‘Jezus-passages’	103
Conclusies	127

5. 'De vrijwillige bedelaar' – Nietzsche over Jezus	
in de periode van <i>Also sprach Zarathustra</i> (1882-1887) ...	133
Inleiding: de niet (meer) zo edele Jezus	133
Jezus als 'lage' figuur	134
Aantrekkelijk voor de lagere mens	136
Een pathologisch geval	137
De vrijwillige bedelaar	139
Conclusies	150
6. 'Een idioot' – Nietzsche over Jezus	
in <i>Der Antichrist</i> (1888)	157
Tolstoj en Dostojevski	157
Prefiguraties van 'de psychologie van de verlosser'	166
Situering van 'de psychologie van de verlosser'	169
Nietzsche over Jezus in <i>Der Antichrist</i> : de 'psychologie	
van de verlosser'	189
Conclusies	222
 Besluit	 233
 Bibliografie	 263

Voorwoord

Wie enige kennis heeft van het werk van Friedrich Nietzsche, weet wellicht dat hij een deel van zijn boek *Der Antichrist* aan de figuur van Jezus heeft gewijd en dat hij daarin beweert dat Jezus volgens hem een 'idiot' was. Aan deze fragmenten is in vele boeken en artikelen aandacht besteed. Ook in inleidende werken over Nietzsche wordt er meestal wel even over gesproken. Wat Nietzsche echter in de rest van zijn oeuvre allemaal over Jezus geschreven heeft, komt zelden aan bod. Sterker nog: er bestaat voor zover ik weet tot op heden merkwaardig genoeg geen enkele monografie waarin Nietzsches visie op Jezus nadrukkelijk wordt belicht. Er is een boek dat daarbij in de buurt komt, namelijk *Friedrich Nietzsches antichristliche Christologie* van de Duitse theoloog Ulrich Willers uit 1988, het tot nu toe naar mijn mening nog altijd beste boek over Nietzsches ideeën over het christendom, helaas niet vertaald in het Nederlands. Maar ten eerste is de opzet van dat werk ruimer, omdat het voor een goed deel ook gaat om Nietzsches houding tegenover het christendom, en ten tweede is het wat betreft de passages die bij Nietzsche over Jezus te vinden zijn niet volledig. Ik meende daarom dat het hoog tijd werd om deze lacune in het Nietzsche-onderzoek op te vullen.

Als godsdienstwetenschapper heeft de figuur van Jezus mij ook altijd bezig gehouden. Wie was hij eigenlijk en wat voor boodschap wilde hij brengen? Het zijn vragen waar de meeste mensen blijkbaar niet erg bij stilstaan, maar waarop de antwoorden in feite ook niet gemakkelijk te vinden zijn. Het is niet waarschijnlijk dat Nietzsche ons zal helpen om alle raadsels hieromtrent op te lossen. Maar zoals we nog zullen zien is het nog maar de vraag

of we ooit bevredigende antwoorden zullen weten te vinden en Nietzsche zal ongetwijfeld wel weer een aantal nieuwe en hopelijk verrijkende perspectieven openen. Voor mezelf was het in ieder geval een goede gelegenheid om me opnieuw intensief met zowel de figuur van Jezus als het denken van Nietzsche bezig te houden.

We zullen ook zien dat ons onderzoek vanzelf uitmondt bij de vraag wat het betekent om een groot mens te zijn. Ook deze kwestie heeft voor mezelf op de achtergrond een belangrijke rol gespeeld vanuit een toenemende ongerustheid over de tijd en de wereld waar we nu in leven en de evolutie die we doormaken. Hoe ouder je wordt, hoe beter alles vroeger was. Zo waarschuw ik zelf wel eens. Maar toch heb ik het gevoel dat we op veel terreinen geconfronteerd worden met een alsmaar dalende kwaliteit. 'Men' lijkt vooral bezorgd om economische waarden, om geld en status, om amusement en genot. Kranten en radiostations die vroeger borg stonden voor degelijkheid, glijden steeds meer af in de richting van oppervlakkige sensatiezucht. Er kunnen ernstige vragen gesteld worden over het peil van de onderwijsinstellingen en het niveau van de afgestudeerden. Het populisme neemt hand over hand toe en confronteert de democratie met de consequenties van haar eigen principes. Extreemrechtse partijen lijken steeds meer succes te boeken, wellicht vooral dankzij de egocentrische zelfbehoudsreflex van mensen die het nog altijd tamelijk goed hebben en vergeten zijn aan wie zij die welvaart allemaal te danken hebben. Het is bovendien haast verboden geworden om al dit soort dingen te zeggen. In sommige publicaties en in besloten kring komen kritische vragen wel aan bod, maar dit lijkt vooralsnog weinig invloed uit te oefenen op de richting waarin onze wereld zich beweegt. The show must go on en de trein raast door. In Nederland plegen elke dag gemiddeld vijf mensen zelfmoord, in Vlaanderen drie. Het aantal armen blijft steeds maar stijgen. Maar het concept van ons systeem wordt niet ter discussie gesteld.

Ook deze studie zal daar weinig aan veranderen. Maar ik hoop er toch toe bij te dragen om mensen aan het denken te zetten over wat een hoogstaand leven eigenlijk inhoudt, over wat voor men-

sen we willen zijn en tot wat voor mensen we ‘onze kinderen’ willen vormen.

Ik heb daarom enerzijds geprobeerd om een zo wetenschappelijk verantwoord mogelijk product af te leveren dat iets kan betekenen in het Nietzsche-onderzoek. Maar ik wilde het anderzijds ook leesbaar houden voor een ruimer publiek. Om die reden zijn alle passages uit het werk van Nietzsche in het Nederlands vertaald, weliswaar steeds met verwijzing naar de Duitse grondtekst. Behalve in de voetnoten heb ik vreemde talen zoveel mogelijk vermeden.

Rest mij nog enkele mensen te bedanken. Om te beginnen wijlen Samuel IJsseling en ook Paul van Tongeren die bereid waren om uitgebreid met mij in gesprek te gaan over Nietzsches visie op Jezus. Ook dank ik de leden van de Nietzsche Research Group (Radboud Universiteit Nijmegen en Universiteit Leiden) die in september 2014 zorgden voor een kritische bespreking van het vierde hoofdstuk en Geert Van Oyen, die het stuk over de vraag wie Jezus was wilde nakijken. Verder mijn collega Koen Dierynck die me hielp bij de vertaling van sommige Duitse teksten, Elsbeth Greven die zorgde voor de opstart en voortgang van dit project en ten slotte Edo Klement die als uitgever ad interim de teksten verbeterde en garant stond voor een kwaliteitsvol eindresultaat.

Geluveld, 19 februari 2016.

1. Inleidende beschouwingen

‘Tegen Jezus kan niemand zijn’ (?)

Een poos geleden gaf ik een voordracht in verband met mijn vorige boek, *Godzijdank. Reflecties over het voortbestaan van God in de taal van alledag*. In de nabespreking met de aanwezigen ontstond op een gegeven moment een discussie over de Kerk. Naar het einde toe merkte iemand op: ‘Wat er ook van zij, je kunt tegen de Kerk zijn, maar tegen Jezus kan niemand zijn.’ Ik ben daar toen niet op ingegaan, maar er ging toch wel het een en ander door mijn hoofd.

Het is uiteraard waar dat heel veel mensen Jezus zien als een onbetwistbaar goed, wijs of sympathiek man. Zelfs leden van andere godsdiensten of radicale atheïsten denken er vaak zo over. Ze erkennen vanzelfsprekend niet dat hij de Zoon van God was of iets dergelijks, maar kennen toch veel waardering voor zijn persoon en boodschap. Ze beschouwen hem als een moreel hoogstaande figuur die niet alleen essentiële waarden heeft verkondigd maar ze bovendien ook zelf in praktijk heeft gebracht.

Zo beschouwd zou het inderdaad vreemd overkomen wanneer iemand een denigrerend of negatief oordeel over Jezus zou uitspreken. Zoals bleek uit de eerder geciteerde opmerking zullen sommigen zich zelfs niet eens kunnen voorstellen *dat* er überhaupt mensen bestaan die tegen Jezus zijn.

Maar die zijn er misschien toch wel. Een eerste voorbeeld is Voltaire die op zijn sterfbed aan de priester die hem vroeg of hij aan de goddelijkheid van Jezus Christus geloofde geantwoord zou hebben: ‘In godsnaam, spreek me niet van die man!’ Nietzsche

vermeldt dit voorval zelf in zijn nagelaten fragmenten en besluit er het volgende uit: ‘Voltaire was van oordeel: “er is niets goddelijks aan deze jood uit Nazareth”’: zo oordeelde uit zijn mond de *klassieke smaak*’ (NL 11[95] 13.44).¹

Een ander voorbeeld lijkt Goethe geweest te zijn, die in ieder geval een hartgrondige hekel had aan de verheerlijking van de gekruisigde, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het onderstaande gedicht:

Vieles kann ich ertragen. Die meisten beschwerlichen Dinge
Duld’ ich mit ruhigem Mut, wie es ein Gott mir gebeut.
Wenige sind mir jedoch wie Gift und Schlange zuwider;
Viere: Rauch des Tabaks, Wanzen, Knoblauch und †.²

Terwijl heel wat mensen dus nu juist bewondering hadden voor Jezus omdat hij zelfs bereid was zijn eigen leven op te offeren, stelt Goethe het kruis op dezelfde lijn als tabaksrook, luizen en knoflook. Dat is een behoorlijk schofferende vergelijking. Maar hij voert ons wel meteen binnen in het domein van de smaak. Goethes weerzin tegen het kruis is geen conclusie na rationele argumentatie, maar heeft te maken met de onverenigbaarheid van zijn ‘humanistisch’ mensbeeld en het christelijke ideaal van de mens die zich diep bewust is van zijn eigen zondigheid en onvermogen. Geen wonder dus, dat Goethe ergens anders zegt: ‘Zo’n miserabele figuur aan een stuk hout wil jij mij tot God verheffen!’

Het ‘goddelijke’ valt voor Goethe samen met het hoogste dat de mens zou kunnen bereiken, niet met een radicale misluk-

1 Dit fragment werd niet opgenomen in de eerste twee uitgaven van *Der Wille zur Macht*. Over de geschiedenis van dit boekwerk, zie verderop in het laatste hoofdstuk (cf. KSA 14.751).

2 Het gaat om nummer 66 van de *Venetianische Epigramme*. Vertaald: Ik kan veel verdragen, de irritantste dingen / duld ik met kalme moed, zoals een God het mij gebiedt. / Een paar zaken staan mij echter als vergif of slangen tegen; / vier: tabaksrook, luizen, knoflook en †. Boudewijn Büch interpreteert het symbool overigens niet als een verwijzing naar Christus, maar naar de dood (cf. Büch 2002: 239). Ook Nietzsche verwijst naar Goethes vers: ‘(I)k herinner eraan hoe de laatste Duister met voorname smaak, hoe Goethe het kruis aanvoelde’ (WA Epilog 6.52).

king. Elders noemt hij het kruis dan ook: ‘het weerzinwekkendste onder de zon.’

Voor zover er een overeenkomst bestaat tussen Nietzsches antropologie en die van Goethe – ook Goethe noemde het ‘kwade’ bijvoorbeeld ‘slechts de andere kant van het goede, die zo noodzakelijk tot het bestaan daarvan en het geheel behoort’ en daarom niet ontkend of bestreden zou moeten worden – valt reeds te vermoeden dat ook Nietzsche niet ondubbelzinnig sympathiek tegenover Jezus staat.³

Het voorgaande kan ook verduidelijken waarom ik voor het omslag van dit boek een schildering (olie op hout) van Giovanni Bellini (ca. 1433-1516) heb gekozen. De titel van het werk luidt: *Testa del Redentore* (‘Hoofd van de Verlosser’). Het bevindt zich in de *Galleria dell’Accademia* in Venetië, waar ik het ook voor het eerst zag. Het viel me onmiddellijk op, omdat het in mijn ogen toch wel een enigszins verrassend portret van Christus is. Hij staat er een beetje pafferig op en heeft een wat verdwaasde, gelukzalige blik. Het portret stemt niet helemaal overeen met het beeld dat we gewoonlijk van ‘de verlosser’ hebben. In die zin roept het de gedachte op dat er afwijkende beelden of interpretaties van Jezus mogelijk zijn. Alleen al de cover van dit boek wil de lezer daarom uitnodigen om zijn vanzelfsprekende kijk op Jezus in vraag te stellen en hem eventueel met andere ogen te gaan zien. Er is daarnaast nog een bijkomende reden, die echter pas bij de bespreking van de visie van de latere Nietzsche op Jezus duidelijk zal worden.

Nietzsche vs. Jezus

Een tweede anekdote. Een jaar of twintig geleden gaf ik voor het eerst een cursus in vier avonden over Nietzsche. Dat was eigen-

3 ‘Mir willst du zum Gotte machen, solch ein Jammerbild am Holze!’ (D)as Widerwärtigste unter der Sonne’. ‘Nur die andre Seite vom Guten, die so notwendig zu seiner Existenz und in das Ganze gehört.’ Voor al deze citaten van Goethe zij verwezen naar het artikel *Goethe und die Religion* van Ursula Homann: <http://www.ursulahomann.de/GoetheUndDieReligion/komplett.html>.

lijk voor een goed deel bluf, want ik had van Nietzsche toen niet meer gelezen dan de Nederlandse vertaling van zijn gepubliceerde werk en een bloemlezing uit zijn brieven, dat alles aangevuld met een drietal boeken over diens filosofie. Toch deed ik het achteraf gezien misschien nog niet zo slecht, zoals voor mij nu blijkt uit het feit dat ik de cursus de titel gaf: 'Zichzelf worden in tegenspraak'.

Toen het op de laatste avond ging over Nietzsches kritiek op het christendom, nam een man opeens het woord en begon fel tekeer te gaan. Hij opperde dat als we Nietzsche met Jezus vergelijken, deze laatste er toch ontgensprekelijk als de meest hoogstaande van de twee uitkomt. Jezus had immers een boodschap voor de mensheid en hij heeft daarvoor geleden, ja zelfs zijn leven opgeofferd. Hij was een man die geleid werd door liefde. In vergelijking daarmee was Nietzsche slechts een schrijver die ideeën boekstaafde. Nietzsche, aldus nog steeds de cursist, had daarom niet het recht om zo hoog van de toren te blazen met zijn aanval op het christendom.

Ik weet eerlijk gezegd niet of ik hier wel helemaal getrouw weergeef wat die cursist destijds allemaal ventileerde, maar het gaat toch sterk in die richting. In ieder geval is me bijgebleven dat ik enigszins verbluft was en een beetje met mijn mond vol tanden stond. Ik herinner me ook niet meer wat ik er precies op geantwoord heb. In ieder geval stemde het tot nadenken. Het riep de vraag op in welke mate Nietzsche en Jezus met elkaar te vergelijken zijn.

Wellicht zal iedereen die enigermate thuis is in de materie toegeven dat *beiden* eigenlijk tot op zekere hoogte als een soort profeten kunnen worden beschouwd en dat in dubbele zin. Beiden hadden duidelijk een boodschap en beiden meenden iets te mogen verkondigen over de toekomst. Jezus had het over de zeer nabije doorbraak van wat hij het 'rijk Gods' noemde, Nietzsche over de wellicht minder nabije verschijning van de 'Übermensch'.

Bovendien is het zo dat niet alleen Jezus heeft geleden. Elkeen die de biografie van Nietzsche enigszins kent, weet dat hij jarenlang verschrikkelijk geleden heeft onder allerlei gezondheidspro-

blemen. Die hebben hem zelfs gedwongen om al in 1879 zijn pensioen als professor klassieke filologie aan de universiteit van Bazel aan te vragen. Toen had hij er slechts een carrière van tien jaar op zitten en was hij nog maar 35 jaar oud. Wie enigszins boosaardig wil zijn, zou kunnen zeggen dat Jezus nog geluk gehad heeft, want hij heeft hooguit een dag geleden, Nietzsche daarentegen minstens twee decennia lang.

Een derde punt is dat we niet alleen van Jezus kunnen zeggen dat hij zijn leven heeft gegeven voor zijn boodschap. Ook Nietzsche heeft dat ongetwijfeld gedaan, zij het dan niet in de meest letterlijke zin van het woord. Maar het is duidelijk dat hij na zijn ontslag in Bazel niets anders gedaan heeft dan zich – voor zover zijn gezondheid hem dat toeliet – honderd procent inzetten voor zijn missie. Hij deed dit bovendien jarenlang zonder enige weerklank, in het vaste geloof dat hij de mensheid iets onvoorstelbaar belangrijks mee te delen had. Hij had het ervoor over om hiervoor een leven in armoede en haast volstreekte eenzaamheid te leiden. Op die manier was hij trouw aan wat hij zelf in *Also sprach Zarathustra* ('Aldus sprak Zarathoestra') 'de schenkende deugd' heeft genoemd.

We zouden nu kunnen zeggen dat er desondanks toch wel een belangrijk verschil bestaat tussen Jezus en Nietzsche, omdat Jezus de grondlegger was van een wereldgodsdienst, terwijl dit voor Nietzsche helemaal niet het geval is. Maar dat ligt toch wat ingewikkelder dan het lijkt. Ten eerste heeft Jezus zeker nooit de bedoeling gehad een nieuwe godsdienst te stichten. Hij geloofde dat het met deze wereld binnenkort afgelopen zou zijn en het rijk Gods zou doorbreken. Binnen die context had het stichten van een nieuwe godsdienst geen enkele zin. Bovendien was Jezus een jood en is hij dat altijd gebleven.⁴ Alles wat hij te zeggen had moet bin-

4 Renan zegt daarentegen dat Jezus verkondigde dat de Wet niet meer bestond en daarom geen jood meer was (Renan 2005: 160). Dit is volstrekt ongeloofwaardig. Tegenwoordig zal men daarom zelfs zeggen dat de zogenaamde 'antithesen' uit de Bergrede helemaal niet als 'antithesen' begrepen moeten worden. De uitspraak '(Gij hebt gehoord dat er gezegd is...) maar ik zeg u' zou daarom beter vertaald kunnen worden als: 'en ik zeg zelfs' (cf. Schmidt 2008: 119-124).

nen het kader van de joodse religie begrepen worden. Het christendom is als aparte godsdienst dus ondanks Jezus ontstaan en eigenlijk ook nog vrij laat. Nietzsche zelf meende, onder invloed van zijn lectuur van een boek van de Duitse Bijbelgeleerde Hermann Lüdemann (1842-1933), dat het eigenlijk Paulus was die het christendom gesticht heeft: 'Dit is de *eerste christen*, de uitvinder der christelijkheid! Tot op dat moment waren er slechts een paar joodse sektariërs' (M 68 3.68).⁵

Maar ook dit klopt niet. Het christendom is veel langer een joodse sekte gebleven. Minstens tot aan de eerste joodse oorlog (66-74) en de val van de Tempel van Jeruzalem.⁶ Anderen menen echter dat het nog veel langer geduurd heeft voor het christendom echt een onafhankelijke godsdienst is geworden.

Wat Nietzsche betreft is het dan weer zo, dat we moeilijk kunnen ontkennen dat ook zijn invloed enorm is geweest en nog altijd is. Dit geldt niet alleen voor het domein van de filosofie, maar evengoed voor de theologie, de menswetenschappen, voor kunstenaars, schrijvers en musici en voor de meest uiteenlopende individuele mensen. We kunnen ons afvragen of al diegenen die beweren dat zij door Nietzsche beïnvloed zijn diens werk eigenlijk wel begrepen hebben. Maar die vraag geldt evengoed met betrekking tot Jezus. Wie enigszins vertrouwd is met de hedendaagse Bijbelwetenschap weet dat zelfs de evangelisten Jezus en zijn boodschap eigenlijk al niet goed meer verstonden. En van de essentie van de christelijke boodschap bestaan uiteraard ook de meest uiteenlopende interpretaties. Om te beginnen zijn er al vier evangeliën (om nog te zwijgen van de apocriefe boeken) met elk hun eigen visie op Jezus. We kunnen ons verder bijvoorbeeld afvragen of de ideeën van Paulus wel verzoenbaar zijn met die van Matteüs en Jakobus. En verder is het christendom in de loop van de geschiedenis uiteengevallen in honderden kerken en sek-

5 Cf. H. Lüdemann, *Die Anthropologie des Apostels Paulus und ihre Stellung innerhalb seiner Heilslehre. Nach den vier Hauptbriefen dargestellt*, Kiel, 1872.

6 Van Segbroeck 1993: 50.